सहकार

इयत्ता अकरावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

(क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.

(ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

(ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

(घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.

(ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.

(छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.

(ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.

(ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.

(ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दि. २०.६.२०१९ रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०१९-२० या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

सहकार

इयत्ता – अकरावी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे – ४११००४.

P8A1U6

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA APP द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q. R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व पाठासंबंधित अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०१९
दुसरे पुनर्मुद्रण : २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ पुणे – ४११ ००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्‌धृत करता येणार नाही.

समिती सदस्य

श्री. मोहन साळवी	(अध्यक्ष)
डॉ. मुकुंद तापकीर	(सदस्य)
डॉ. प्रशांत साठे	(सदस्य)
डॉ. ज्योती गायकवाड	(सदस्य)
श्री. सुरेंद्र निरगुडे	(सदस्य)
श्री. महेश आठवले	(सदस्य)
श्रीमती अनंतलक्ष्मी कैलासन	(सदस्य)
श्री. नारायण पाटील	(सदस्य)
श्रीमती लक्ष्मी पिलाई	(सदस्य)
श्रीमती मृणाल फडके	(सदस्य)
श्रीमती उज्ज्वला गोडबोले	(सदस्य – सचिव)

अभ्यासगट सदस्य

श्री. किशोर सावकारे
श्री. अनिलकुमार महाजन
श्री. महादेव कांबळे
श्री. राजेंद्रकुमार व्हनमाने
श्री. अरूण गायकवाड
श्री. प्रमोद शिरोडे
श्री. प्रकाश भस्मे
श्री. प्रकाश बोकडे
श्रीमती पल्लवी राजेश

समन्वयक
उज्ज्वला श्रीकांत गोडबोले
प्र. विशेषाधिकारी गणित,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

मुखपृष्ठ व सजावट
श्री. संदिप कोळी, चित्रकार, मुंबई

अक्षरजुळणी
बलदेव कॉम्प्युटर्स, मुंबई-२८

निर्मिती
सच्चितानंद आफळे
मुख्य निर्मिती अधिकारी
संजय कांबळे
निर्मिती अधिकारी
प्रशांत हरणे
सहायक निर्मिती अधिकारी

कागद
७० जी.एस.एम.क्रीमवोव्ह

मुद्रणादेश
N/PB/2021-22/20,000

मुद्रक
KAMLESH OFFSET , KOLHAPUR

प्रकाशक
विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई २५

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय;**
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;**
दर्जाची व संधीची **समानता;**

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन–अधिनायक जय हे
भारत–भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत–भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो,

तुम्हां सर्वांचे अकरावीच्या वर्गात स्वागत आहे!

इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी 'सहकार' या विषयाचे क्रमिक पाठ्यपुस्तक आपल्या हाती सोपवितांना आम्हांस अतिशय आनंद होत आहे.

आपल्या सभोवताली सजीव सृष्टीमध्ये सहकार दिसून येतो. उच्च माध्यमिक स्तरावर 'सहकार' या विषयाची निवड कला व वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थी प्रथमत: करतात. सहकार ही एक नैसर्गिक मानवी प्रवृत्ती आहे. त्यामुळे या विषयाचे महत्त्व लक्षात घेऊन यासाठीचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे.

अभ्यासक्रमात समाविष्ट असलेल्या सर्व बाबींचा योग्य आणि सुसंबंध पद्धतीने या पुस्तकात समावेश केलेला आहे.

अभ्यासक्रमामुळे विद्यार्थ्यांना सहकाराचा इतिहास, सहकारी संस्थेची स्थापना, विविध व्यवसाय संघटना, सहकाराची तत्वे, सहकारी संस्थांचे महत्वाचे प्रकार इ. बाबत ज्ञान मिळवून त्याचा दैनंदिन जीवनात उपयोग करता यावा, यासाठी 'सहकार' विषयाच्या पाठ्यपुस्तकाची रचना सहज व सोप्या भाषेत करण्यात आली आहे. उपघटकांची यादी प्रत्येक घटकाच्या सुरूवातीला देण्यात आली आहे. पाठ्यपुस्तकांमध्ये आवश्यक ती माहिती सविस्तर देण्यात आली आहे.

पाठ्यपुस्तकाच्या सुरुवातीला अभ्यासक्रमाची क्षमता विधाने दिली आहेत. त्यामुळे या क्षमतांना अनुसरून आशय समजावून देतांना पाठ्यपुस्तकात आकृत्या व चित्रे यांचा वापर केला आहे. तसेच विद्यार्थी चर्चेतून खूप काही शिकतात, म्हणून 'चर्चा करा' या शीर्षका अंतर्गत काही चर्चा करायला सांगितले आहे. सहकारी संस्थांना भेट देऊन विद्यार्थ्यांनी माहिती संकलित करायची आहे, यासाठी काही कृती या पाठ्यपुस्तकात दिल्या आहेत. कृती केल्यावर स्वत:चे मत व्यक्त करण्याची संधी या पाठ्यपुस्तकात विद्यार्थ्यांना दिली आहे. त्यासाठी संबंधित स्वरूपाचे प्रश्न स्वाध्यायात अंतर्भूत केले आहेत. प्रत्येक विषय घटकाच्या शेवटी महत्वाच्या संज्ञा, सारांश व स्वाध्याय दिलेला आहे.

इयत्ता अकरावी सहकार विषयाच्या पुनर्रचित अभ्यासक्रमाची शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून अंमलबजावणी होत आहे.

विद्यार्थ्यांच्या वयोगटाचा विचार करून या पाठ्यपुस्तकात आशयाचे लेखन केले आहे.

अध्ययन परिणामकारक होण्यासाठी 'क्यू आर कोड' द्‌वारे आशयाची अधिक माहिती मिळवण्यासाठी उपयुक्त दृकश्राव्य साहित्य आपणांस प्राप्त होईल. त्याचा अध्ययनासाठी निश्चित उपयोग होईल.

तुम्हांला तुमच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी हार्दिक शुभेच्छा!

(डॉ. सुनिल मगर)
संचालक
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती
व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

पुणे
दिनांक : २० जन २०१९
भारतीय सौर दिनांक - ३० ज्येष्ठ १९४१.

क्षमता विधाने

इयत्ता ११वी सहकार विषयाच्या अभ्यासक्रमातून खालील क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होतील.

घटक क्रमांक	घटक	क्षमता विधाने
१	सहकार अर्थ इतिहास वैशिष्ट्ये महत्त्व	• सहकाराच्या मूलभूत संज्ञा, व्याख्या आणि संकल्पनांची माहिती सांगता येणे. • सहकाराचा इतिहास सांगता येणे. • सहकाराची वैशिष्ट्ये सांगता येणे. • सहकाराचे महत्त्व सांगता येणे.
२	विविध व्यवसाय संघटनांचा तुलनात्मक अभ्यास	• विविध व्यवसाय संघटन प्रकाराचे वर्गीकरण करता येणे. • व्यक्तिगत व्यापारी, भागीदारी, संयुक्त भांडवली संस्था, या व्यवसाय संघटनांच्या संकल्पनांचे आकलन होऊन वैशिष्ट्ये सांगता येणे. • विविध व्यवसाय संघटना व सहकारी संस्था यांची तुलना करता येणे.
३	सहकाराची तत्त्वे	• सहकाराची पुनर्निर्धारित मूलतत्त्वे सांगता येणे. • सहकाराची सर्व सामान्य तत्त्वे सांगता येणे.
४	सहकारी संस्थेची स्थापना	• सहकारी संस्थेच्या स्थापनेतील प्रवर्तन अवस्थेबाबत माहिती सांगता येणे. • सहकारी संस्थेच्या स्थापनेतील नोंदणी अवस्थेबाबत माहिती सांगता येणे. • सहकारी संस्थेच्या प्रवर्तकाचा अर्थ व कार्ये सांगता येणे.
५	सहकारी संस्थांचे प्रकार (अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, कार्ये)	• सहकारी पतपुरवठा संस्थेचा अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, कार्ये यांची माहिती सांगता येणे. • सहकारी सेवा संस्थेचा अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, कार्ये यांची माहिती सांगता येणे. • सहकारी प्रक्रिया संस्थेचा अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, कार्ये, सहकारी प्रक्रिया उद्योग यांची माहिती सांगता येणे. • सहकारी विपणन संस्थेचा अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, कार्ये, संघटन रचना यांची माहिती सांगता येणे. • सहकारी गृहनिर्माण संस्थेचा अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, कार्ये यांची माहिती सांगता येणे. • ग्राहक सहकारी संस्थेचा अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, कार्ये, प्रकार यांची माहिती सांगता येणे.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	सहकार – अर्थ, इतिहास, वैशिष्ट्ये, महत्त्व	१
२	विविध व्यवसाय संघटन प्रकारांचा तुलनात्मक अभ्यास	१४
३	सहकाराची तत्वे	३१
४	सहकारी संस्थेची स्थापना	४०
५	सहकारी पतपुरवठा संस्था	५३
६	सेवा सहकारी संस्था	६३
७	प्रक्रिया सहकारी संस्था	७३
८	सहकारी विपणन संस्था (सहकारी खरेदी – विक्री संस्था)	८७
९	सहकारी गृहनिर्माण संस्था	१०१
१०	ग्राहक सहकारी संस्था	१११
	संदर्भ सूची	१२४
	संक्षिप्त रूपे	१२४